

מרשם לטבע: הטבע בין אדמה לסביבה המאבק על הקמת היישוב מרשם במזרח לכיש

לירון שני*

תקציר. מאבקים סביבתיים אינם עוסקים רק בהגנה על הסביבה הפיזית ובסוגיות של איזון אקולוגי, אלא משקפים גם קונפליקטים ומתחים בסוגיות של עיצוב המרחב, החברה והזהות הקולקטיבית. מאמר זה עוסק במאבק הסביבתי שהתנהל בשנים 2008-2009 סביב היוזמה ליישב מקצת ממפוני גוש קטיף ומתיישבים נוספים במזרח לכיש. המאמר מתמקד בפרשנות למושג טבע שהציעו שתי התנועות העיקריות המעורבות במאבק: המתיישבים, שביקשו להתיישב ביישוב חדש ששמו מרשם, ואנשי ארגוני הסביבה, שהתנגדו ליוזמה. בעזרת שימוש במושג "מטפורת שורש" אציע שאופני המסגור של שתי התנועות לטבע – מטפורת האדמה ומטפורת הסביבה – מנהירים מערכים קוסמולוגיים רחבים בקרב שתי הקבוצות. מסגור זה מאפשר לבהון את תפיסותיהן באשר לעיצוב המרחב, את היחס בין לאומיות לשמירת טבע, את תפקידה של פרקטיקת ההתיישבות ואת תרגום הערכים ההגמוניים לפרקטיקות שלטוניות.

אני חושב שזה מתחיל עוד יותר עמוק, קשר של אדם והאדמה שלו, לא עם הסביבה. מה ההבדל?

סביבה זה דבר שהוא מאוד שמאלני, סליחה על הביטוי.

כן? זה הקישור?

כן, הם [פעילי הסביבה] לא משתמשים בביטוי של חיבור של האדם לאדמה. הסביבה זה הקטע שלהם, האדמה אצלם זה לא ערך. בהתיישבות כן. ואני חושב שזה הבסיס היותר עמוק. וזה הבדל של תפיסות עולם ושל צורות מחשבה (אריאל, ממובילי ההתיישבות במרשם).¹

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

המאמר מבוסס על עבודת תזה שנעשתה במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, בהנחייתם של פרופ' אייל בן ארי וד"ר נורית שטדלר. תודתי נתונה לשניהם על שקראו, הדריכו ותמכו לאורך כל הדרך, גם במאמר זה. כמו כן, תודה לפרופ' דני רבינוביץ', לד"ר ענת רוזנטל, לשגיא גינוסר, לשי דרומי ולגיאי שלו על הערותיהם לטיוטות של המאמר. תודתי נתונה גם לשני הסוקרים של סוציולוגיה ישראלית על הערותיהם והארותיהם, ולבסוף, ברצוני להודות לכל המרואיינים והנחקרים משתי הקבוצות, שפתחו בפניי את ביתם ואת לבם. מאמר זה מוקדש להם.

1 כל השמות במאמר שונו, אלא אם הדוברים הם בעלי תפקידים רשמיים או מצוטטים מפרוטוקולים.

מבוא: לפני הדחפורים

מאמר זה עוסק במאבק סביבתי שבמוקד שלו נפגשות שתי תפיסות שונות של טבע. היחס לטבע הוא מרכיב תרבותי מרכזי בחברות רבות. מאחר שמדובר במושג עמום, טווח הפרשנות שניתן לו רחב ומגוון ביותר. מושגים כגון שליטה בטבע ועיצובו, בצד הערצת הטבע והשמירה עליו, מצויים במרכזן של מבחר אידיאולוגיות לאומיות. בישראל מתנהלים כיום מאבקים על אופני הפרשנות לטבע כמרחב לאומי, סמלי, כלכלי ופוליטי. כמו שאומר אריאל בציטוט הפותח, היחס לטבע כאדמה הוא מרכיב מרכזי בתפיסה הציונית ומתבטא ברעיונות כגון חזרה לאדמה, כיבוש האדמה, ובעיקר יישוב האדמה. עם זאת, בשנים האחרונות חל שינוי במרכזיותה של פרקטיקת ההתיישבות בקרב שחקנים בחברה הישראלית ובמערכת השלטונית; שחקנים אלו מקדמים תפיסות שמאתגרות את הלאומיות ויוצקות פרשנות שונה לטבע וליחס אליו.

מחקר זה, הבוחן את הפרשנות ואת היחס של קבוצות בחברה הישראלית כלפי הטבע, הוא חלק מגוף מחקרי רחב שבוחן את הקשר בין טבע לחברה ולתרבות. למעשה, שאלת הקשר הזה היא שאלת יסוד קלאסית באנתרופולוגיה ובמדעי החברה בכלל (Descola & Pálsson, 1999; Dove, 2006; Kottak, 1999). בעקבות לוי-שטראוס (Lévi-Strauss, 1966), יש חוקרים הטוענים שהפרדת הטבע והתרבות לשתי קטגוריות דיכוטומיות היא מאפיין של מבנה העומק של התרבות האנושית האוניברסלית (Douglas, 1966; Ortner, 1974). אחרים טוענים שההפרדה הבינארית בין טבע לתרבות היא תפיסה מודרנית-מערבית שאינה מתקיימת בתרבויות אחרות ורואים בטענת האוניברסליות תפיסה אתנוצנטרית (לאטור, Bird-David, 1990; Strathern, 1980; 2005).

חוקרים אחרים מדגישים את חשיבות ניתוח היחסים שבין החברה לטבע כסמן לקוסמולוגיה רחבה ומתמקדים באופנים שבהם יחסים אלה מעצבים זהות, יחסי כוח ודפוסי פעולה (Escobar, 1998; Little, 1999). אנשי האנתרופולוגיה האקולוגית של שנות השבעים עסקו רבות בקשר שבין סביבת המחיה של הילידים ובין עיצוב תרבותם (ראו לדוגמה Orlove, 1977; Rappaport, 1980), ואילו מחקרים עכשוויים מנסים לבחון את מבחר הפרשנויות והיחסים של קבוצות לטבע, את השפעת האדם עליו ואת הפוליטיקה המעצבת את היחסים ביניהם (Dove & Carpenter, 2008). האנתרופולוגית פטרישה טאונסנד (Townsend, 2009, p. 2) כינתה את השינוי ביחס אל הטבע "מחזירים למדיניות" (from pigs to policies). כיום חוקרים רבים רואים בטבע מרכיב מרכזי במחקר החברתי. אולריך בק (Beck, 2010), למשל, טוען שהטבע הוא חלק מהחברה, ולכן אל לפוליטיקה ולחברה לראות עצמן כמנותקות וכאוטונומיות מהטבע, שכן בעיות סביבתיות הן בעיות חברתיות ואינן חיצוניות לחברה. גם גידנס (Giddens, 2009) ורבינוביץ' (2009) כורכים ידע על עולם הטבע והאטמוספירה עם ניתוח חברתי ופוליטי כדי להבין כיצד הגיע משבר האקלים למצבו ואיך אפשר למנוע ולמזער את נזקיו.

מחקרים רבים שכוללים את הטבע בניתוחם החברתי נותנים מקום חשוב לפרשנות לטבע כדי להבין את אופני הפעולה ואת האמונות במאבקים לאומיים (Rabinowitz, 1992), בקונפליקטים אתניים (Nelson & Hossack, 2003), במאבקים מעמדיים (Holt, 2005) ובשונות אידיאולוגית ותרבותית (De-Shalit, 2000; Latour, 2004). המשותף לגישות אלו ואחרות הוא ההבנה שאין טבע אחד סטטי ומנותק, אלא שלפרטים ולקבוצות יש תפיסות ואופני

פרשנות מגוונים לטבע וליחסים בינו לבין החברה או התרבות. ברגהופר ואחרים (Berghoefer, Rozzi & Jax, 2010) כינו את מבחר הפרשנויות הללו "טבעים" (nature[s]) והציעו לעמוד דרכן על הקוסמולוגיה, על השיח ועל אופני הפעולה של הקבוצות הנושאות אותן. מאמר זה יתמקד בניסיון לחלץ, למפות ולהסביר את פרשנויות הטבע של שתי הקבוצות שהשתתפו במאבק על היישוב מרשם שבמזרח לכיש: המתיישבים, כלומר מפוני גוש קטיף² ואחרים שרצו לגור ביישוב החדש, ואנשי ארגוני הסביבה³ שהתנגדו להקמתו. בעזרת שימוש במטפורת שורש (root metaphor) אפרוש את תפיסת הטבע השונה של שתי הקבוצות כפי שבאה לידי ביטוי במאבק על מרשם: מטפורת האדמה אל מול מטפורת הסביבה. ויקטור טרנר (Turner, 1974) ראה במטפורה דרך סימבולית שבעזרתה מארגנים בני האדם את המציאות הסובבת אותם. שרי אורטנר (Ortner, 1973) מציעה את מטפורת השורש כסמל מפתח (key symbol) שעומד במרכזה של המערכת הסימבולית הנהוגה בחברה מסוימת. מטפורות שורש הן סמלי מפתח מפרטים (elaborating symbols) שמציעים לבני אדם מודל תפיסתי-הכרתי המסייע להם למיין את ניסיונם ולהבהיר לעצמם את טיב המציאות שבה הם חיים (Bird-David, 1996; Descola & Pálsson, 1990). מכאן שמטפורות הן כלים בעלי עוצמה לפענוח הדרך שבה קבוצות מבינות את המציאות סביבן, ואפשר לבחון דרכן את מערכי האמונות של קבוצות אלה. מטפורת האדמה של המתיישבים נשענת על ראיית הטבע כאדמה ועל תפיסת החיבור אל הטבע כחיבור אל האדמה, בעיקר בעזרת פרקטיקת ההתיישבות. תפיסה זו נשענת על ראיית ההתערבות בטבע כדרך לשמור עליו ולהתחבר אליו. לעומת זאת, מטפורת הסביבה של אנשי ארגוני הסביבה, כפי שבאה לידי ביטוי במחקר על מרשם, נשענת על תפיסה מדעית, שנתפסת גם כמקצועית, המנתקת לכאורה את הטבע מסוגיות חברתיות ופוליטיות, אך בעצם משוקעת בתפיסה לאומית-ציונית. שיח המרואיינים מקרב אנשי ארגוני הסביבה מבוסס על תפיסות המשלבות בין הטבע לאדם, אך ניתוח מסמכי העמדה, ההתנגדויות והעדויות שלהם מול מוסדות התכנון והמשפט מדגיש את ההימנעות כדרך להגן על הטבע מפני האדם. ההתמקדות בניתוח הפרשנות לטבע מעלה שהמאבק על מרשם אינו רק מאבק בין פוסט-ציונים לניאו-ציונים (צפדיה, 2010; רם, 2005), או ירוקים מול כתומים, אלא מאבק פוליטי מורכב בתוך הקונצנזוס הלאומי-ציוני. ניתוח המאבק לאור מטפורות האדמה והסביבה מגלה שלמרות השוני הרב בין שתי תפיסות הטבע ובין שתי הקוסמולוגיות של הקבוצות, שתיהן כאחת נטועות עמוק בהיגיון האתנו-לאומי.

אהבת הטבע הייתה מרכיב מרכזי בזהות הציונית-חלוצית בישראל ובפרקטיקות הניכוס והכיבוש של האדמה. כך, מושג מרכזי בדיון על האדמה ועיצוב המרחב הוא ההתיישבות. חוקרים רבים מצביעים על מרכזיותה של ההתיישבות (או ההתנחלות) בחברה הישראלית וסוקרים את השפעתה על עיצוב האופי, הדינמיקה וההיסטוריה של ישראל (ארן וגורביץ', 1991; פייגה, 2003; Shafir, 1984). הספרות המחקרית על ההתיישבות בישראל ועל המאבקים עליה ונגדה מתמקדת על פי רוב בסוגיות לאומיות ואתניות של הפקעת אדמות ותפיסתן

2 במאמר זה בחרתי לכנות את הקבוצה "מתיישבים", מאחר שהיא מורכבת לא רק ממפוני (או ממגורשי) גוש קטיף, אלא גם מאחרים שחברו אליהם לאחר ההתנתקות לצורך הקמת היישוב.

3 במאמר זה אכנה קבוצה זו "אנשי ארגוני הסביבה" ולא "הירוקים", "אנשי הארגונים הירוקים" או "התנועה הירוקה", כדי לבדל אותם ממפלגות בעלות שמות דומים.

מידי האחר הלאומי מחוץ לקו הירוק (זיו ושמיר, 2003; פלד ושפיר, 2005; קימרלינג, 2004). אלו שהתמקדו בהתיישבות בתוך הקו הירוק עסקו בעיקר במערכות היחסים בתוך היישובים (יסעור, 1990; Shokeid, 1985) ובקשר בין התיישבות להון (צפדיה, 2010; קדר ויפתחאל, 2000; שנהב, 2003). ונטו להתעלם ממאבקים נגד ההתיישבות בתוך תחומי הקו הירוק ובתוך הלאום היהודי מעין זה שמתואר במאמר שלפניכם.

בעשורים האחרונים ניכרת ירידה בכוחה הסימבולי והמוחשי של פרקטיקת ההתיישבות (סופר, 2010; שליין ופייטלסון, 1996). עם זאת, בהחלטותיהם של מוסדות התכנון נשמרת העדיפות לפיתוח ההתיישבות, והיא ממשיכה להכתיב את החלטות המדינה על מנגנוניה ורכיביה (אלתרמן, 1999; קדר ויפתחאל, 2000; Hananel, 2010). מוסדות אלה משמשים זירה מרכזית למאבקים על עיצוב המקום של השחקנים בחברה בישראל, ולפיכך הם גם זירה מרכזית בסוגיה הנחקרת. אך שלא כמו רוב המחקרים בנושאי ההתיישבות או הסביבה שנעשו בישראל והתמקדו במנגנוני המדינה, מאמר זה יראה שדרך בחינת הפרשנות שונות קבוצות שונות לטבע אפשר לקבל תמונה מורכבת ועשירה יותר של המרחב.

תהליך מרכזי אחר שמתרחש בישראל לאחרונה הוא התחזקות התנועה הסביבתית (טל, 2006). סוגיות של איכות הסביבה ואיכות חיים ומושגים כגון פיתוח בר קיימא וטביעת רגל אקולוגית נעשים יותר ויותר נפוצים בציבור הרחב (דה-שליט, 2004; שדה, 2010). עד כדי כך שיש מי שרואה בסביבתנות הלך רוח אופנתי (Nichols, 2009), ואף מעין דת (Nelson, 2004). המפגש בין אנשי גרעין מרשם לאנשי ארגוני הסביבה הוא אפוא כר פורה לבחינת סוגיות של עיצוב המרחב, היחס בין לאומיות לשמירת טבע, תפקידה של פרקטיקת ההתיישבות בימינו, דפוסי ההמרה של ערכים כמו לאומיות וכלכלת שוק, עיצוב המרחב לפרקטיקות שלטוניות ועוד.

אז למה טבע?

מדוע היה מושג הטבע רלוונטי במקרה של הקמת היישוב מרשם, ומדוע הוויכוח על מהותו נכח כל כך בעבודת השדה שביצעתי? נדמה שהתשובה טמונה בעיתוי. בשנת 2008, כשהדין על מרשם היה בעיצומו, נראה היה שנוצר מערך כוחות חדש בוועדות התכנון. הצלחתם של ארגוני הסביבה לדחות את התכניות להקמת יישובים חדשים משיקולי שמירת הסביבה הציבו איום ממשי על תכניות ההתיישבות החדשה. המתיישבים, שקודם לכן ראו עצמם כאנשי טבע ואהבת הארץ, חשו שעליהם להתמודד עם טיעוניהם של אנשי ארגוני הסביבה ולהגדיר מחדש את יחסם אל הטבע, כמו שהיטיב לבטא אחד המתיישבים: "אבל הדבר שהכי הטריד אותי, זה איך אני, שאני מגדיר את עצמי ירוק, איך הפכתי לאויב של הירוק?"

נוצר אפוא מצב מעניין, שבו אנשי ארגוני הסביבה מנסים לאתגר את החיבור ההגמוני בין ציונות להתיישבות, ומולם מנסים המתיישבים לאתגר את מיצובם של ארגוני הסביבה כפרשנים המוסמכים לנושאי טבע וסביבה. כלומר, הפרשנות לטבע של המתיישבים, שעליה אפרט בהמשך, אינה רק אמצעי רטורי ריק מתוכן, אלא תפיסה אידיאולוגית מוצקה שצפה אל פני השטח בבהירות בעקבות האיום שהציבו בפניהם ארגוני הסביבה.⁴ בהמשך הדברים יפתחו תפיסות אלה צוהר לקוסמולוגיה הרחבה של כל קבוצה ויאירו את מקומן בקונצנוס הישראלי.

מזרחה לכיש ומרשם

המרחב המכונה מזרחה לכיש משתרע ממזרחה לקריית גת ועד גדר ההפרדה. האזור מיושב בדלילות וקרוב לקו הירוק וליישובים הפלסטיניים שבגב הר חברון, ולכן היה תמיד מוקד לניסיונות ההתיישבות מטעם המדינה, אך רובם לא צלחו.⁵ אנשי ארגוני הסביבה, לעומת זאת, רואים במזרחה לכיש אזור חשוב מבחינת אקולוגית, בהיותו שטח פתוח ומסדרון אקולוגי.⁶ חרף הניסיונות שכשלו, רעיונות ההתיישבות לא התפוגגו, ובעקבות ההתנתקות עלה בקנה אחד רצונה של הממשלה להקים יישובים בחבל לכיש עם הצורך לספק פתרונות חלופיים ומהירים למתיישבים, וכן רצונם של אלה להקים יישובים חדשים, גם אם בתוך הקו הירוק. לנוכח התנגדויות רבות של ארגוני הסביבה צומצמה תכנית ההתיישבות משבעה יישובים לשלושה: היישוב חרוב, שכבר אושר ואינו מיועד למפונים; היישוב חזן, המיועד בעיקר למפוני נווה דקלים ונמצא קרוב יחסית ליישובים הוותיקים אמציה ושקף; והיישוב מרשם, שיועד למפוני תל קטיפא⁷ ולמקצת ממפוני כפר דרום.⁸ עד שיוקמו יישובי הקבע מתגוררים המיועדים למרשם בשני יישובים זמניים: גרעין תל קטיפא מתגורר בשכונת קרווילות ביישוב הוותיק שקף, וגרעין כפר דרום מתגורר בשכונה נפרדת בקיבוץ שומריה.⁹ שתי הקהילות עדיין מתגוררות ביישובים הזמניים, שבע שנים לאחר הפינוי. ארגוני הסביבה¹⁰ ניהלו מאבק נגד כל היישובים המתוכננים וטענו שאין צורך להקים יישובים חדשים רבים כל כך ושמוטב לאחד ביניהם. עם זאת, לדעתם, המיקום של היישובים חזן וחרוב עתיד להסב פגיעה מצומצמת יחסית לטבע, ואילו היישוב השלישי, מרשם, שתוכנן לקום בלב שטח פתוח, יביא לפגיעה חמורה. לכן עיקר המאבק התנהל נגד מרשם ואף לווה במסע פרסום ציבורי שקרא "להציל את הכלניות במזרחה לכיש" והוצג בתקשורת כמאבק של "הירוקים נגד הכתומים".¹¹ עיקר המאבק התנהל במוסדות התכנון ובבתי המשפט. מיקומו של מרשם הוזה פעמים אחדות עד למיקומו הנוכחי, סמוך לכביש 358 ולגדר ההפרדה.¹² בתחילת 2007 אושרה תכנית ליישוב מרשם בוועדה המחוזית לתכנון ובנייה

5 עד להתיישבות החדשה שכנו במזרחה לכיש שלושה יישובים: במרכז האזור נמצא מושב לכיש, ובחלקו המזרחי שוכנים המושבים אמציה ושקף.

6 החברה להגנת הטבע, עתירה מנהלית לבית המשפט המחוזי בבאר שבע, 17.2.2009.

7 תל קטיפא היה יישוב קהילתי קטן שלא קיבל את האישורים הנדרשים להקמתו בסוף שנות השמונים, כלומר לא היה יישוב חוקי. ולמרות זאת, כמו התנחלויות רבות, יחסה של המדינה אליו היה כאל יישוב לכל דבר, והיא סיפקה לו ביטחון ורווחה, וכן תשתיות של חשמל, מים, דרכים וכו'.

8 כפר דרום הראשון הוקם ב-1946 ופונה במלחמת העצמאות. ההתיישבות בו התחדשה רק בסוף שנות השמונים, ולאחר הסכמי אוסלו (1993) הוא הפך למובלעת בשטח הרשות הפלסטינית.

9 שומריה היה קיבוץ של השומר הצעיר, אך מעט התושבים שנשארו בו התפנו, ובמקומם נכנסו מפוני היישוב עצמונה, הממשיכים לקיים את היישוב כקיבוץ. גרעין כפר דרום מתגורר זמנית בשכונה נפרדת בכניסה לקיבוץ.

10 הארגון הסביבתי שהוביל את המאבק נגד מרשם היה החברה להגנת הטבע, ולצדו פעלו העמותות אדם, טבע ודין ומגמה ירוקה.

11 ראו לדוגמה באתר החברה להגנת הטבע: www.teva.org.il/?CategoryID=530&ArticleID=836 וכן בכתבתה של יעל עבריינדראל (2008), "ירוקים וכתומים במאבק על יישובי חבל לכיש".

12 גם סלילת כביש 358 לוותה בהתנגדויות של ארגוני הסביבה.

דרום, ולאחר שנערכו כמה שינויים בתכנית, נדחו כל ההתנגדויות שהוגשו לוועדת הערר המחוזית. נציגי ארגוני הסביבה בוועדה ערערו למועצה הארצית לתכנון ובנייה, וזו דנה בערעורים בספטמבר 2008. לאחר דיון סוער הוחלט ברוב גדול לדחות את ההתנגדויות ולקבל את התכנית.¹³ בייאושם הגישו אנשי החברה להגנת הטבע עתירה לבית המשפט לעניינים מנהליים בבאר שבע נגד הליך קבלת ההחלטות במועצה הארצית, אך עתירתם נדחתה לאחר דיון שארך יותר משבע שעות.¹⁴ אנשי ארגוני הסביבה המשיכו ועתרו לבג"ץ, אך ביוני 2009 דחה גם הוא את העתירה ואישר את הקמת היישוב.¹⁵

ארגוני הסביבה: המאבק על השטחים הפתוחים

המאבק נגד הקמת מרשם ושאר היישובים במזרח לכיש הוא חלק מסדרת מאבקים סביבתיים המתנהלים כיום בישראל על השטחים הפתוחים (טל, 2006; שגיא, 2007). במשמעותם הרשמית, שטחים פתוחים הם קרקע שאינה בנויה או מופרת (שליין ופיטלסון, 1996). מוסדות התכנון, ארגוני הסביבה ואחרים רואים בשטחים אלו חשיבות מיוחדת לשימור המגוון הביולוגי (biodiversity), להגנה על מרחבי נוף ולשימור ריאות ירוקות כאזורי נופש, בילוי וטיול (קפלן וזלוצקי, 2006; שגיא, 2008).¹⁶ ארגוני הסביבה טוענים שהסכנה הנשקפת לשטחים הפתוחים החרפה בשנים האחרונות; שטחה המצומצם של ישראל, גידול האוכלוסייה וצפיפותה, כוחות השוק, דרישות הפיתוח והאילוצים הביטחוניים מפעילים לחץ גובר והולך לנצל שטחים אלה למטרות פיתוח ובנייה (בן דוד, 2010; שליין ופיטלסון, 1996; Feitelson, 1999). חלק עיקרי מהמאבק על השטחים הפתוחים הוא מאבקים בהתיישבות חדשה (קליין-זאבי, 2004). בתכנית המתאר הארצית (תמ"א) 35 של מדינת ישראל נקבע שיש להימנע מהקמת יישובים חדשים אלא במקרים מיוחדים, ותחת זאת יש לחזק ולהרחיב יישובים קיימים. ואף על פי כן, על שולחן ועדות התכנון עולות כל הזמן תכניות להקמת יישובים חדשים. נציגי ארגוני הסביבה בוועדות התכנון השונות הובילו את ההתנגדות להקמת יישובים חדשים ונעזרו לשם כך במחאה ציבורית ובהפעלת לחץ על מקבלי ההחלטות. במקצת המקרים הם הצליחו למנוע את קבלתן של חלק מהתכניות, אך כשלו בהתנגדות להקמתם של יישובי מזרח לכיש, ובראשם מרשם.

מלבד פעילותם בזירה הציבורית, ארגוני הסביבה בארץ פועלים גם בזירה התכנונית ובזירה המשפטית. מתוקף חוק התכנון והבניה, תשכ"ה-1965, נציגי הארגונים חברים בוועדות המחוזיות ובוועדה הארצית לתכנון ובנייה, ופעילים רבים הם בעלי רקע בתחום התכנון ודוברים את השפה המקצועית (האן, 2009). גם הזירה המשפטית, כמו בתחומים אחרים בארץ, היא אתר לקידום מטרותיהם של ארגוני הסביבה ולעצירת תכניות שיסכנו לטענתם את הסביבה (ברכה, 2008; טל, 2006).

13 תמליל ישיבת המועצה הארצית לתכנון ובנייה מס' 499, עררים על החלטות הוועדה המחוזית.

14 החלטת בית המשפט לעניינים מנהליים בבאר שבע בתיק 436/08, החברה להגנת הטבע נגד המועצה הארצית ואח', 15 במרס 2009.

15 עע"מ/3189, החברה להגנת הטבע נגד המועצה הארצית ואח'.

16 כל אחד מהמושגים הללו טעון פוליטית וסוציולוגית במשמעויות רבות שאין זה המקום לפתח אותן. להרחבה ראו Escobar, 1998; Latour, 2004; West, Igoe, & Brockington, 2006.

במחקר הביקורתי בישראל שוררת תמימות דעים על כך שארגוני הסביבה בישראל מאמצים ומחזקים את ההיגיון הניאורליברלי המקדש את ערכי השוק ומקדם שימוש בטבע לצורכי פיתוח, בהיותם חלק מתנועות גלובליות המאמצות שיח זכויות אינדיבידואלי (צפדיה, 2010; שנהב, 2003). אך החוקרים חלוקים בדבר הקישור בין התנועה הסביבתית בישראל ובין ההיגיון האתנו-לאומי הרואה בשליטה בטבע ובמרחב תנאי הכרחי לחיבור בין הלאום למדינה. מקצת החוקרים רואים את השיח הסביבתי בישראל כמתנגד לאתנו-לאומיות בהיותו שיח גלובלי (טלשיר, 2006; צפדיה, 2010; רם, 2005), ואילו אחרים רואים אותו כמחזק את התפיסה האתנו-לאומית השלטת (בן אליעזר, 1999; רבינוביץ', 2006; שדה, 2010; שנהב, 2003). כמו שאראה בהמשך, זהו המצב גם במקרה שלפנינו.¹⁷

המתיישבים: גרעין מרשם ויצירת הקהילה

בתנועת גוש אמונים, התנועה החברתית והפוליטית שממנה יצאו המתיישבים, שולבה האידיאולוגיה הלאומית-ציונית עם דתיות, ומכאן הכינוי שניתן לציבור זה: דתיים-לאומיים (פישר, 2007). כמו כן, אנשי גוש אמונים ראו בהקמת מדינת ישראל שלב בדרך להבאת הגאולה, ולכן טבע גרעון ארן את המונח "דת ציונית" (Aran, 1986).

כאמור, המתיישבים המעוניינים לעלות למרשם הם בעיקר ממפוני גוש קטיף מהיישובים תל קטיף וכפר דרום שפנו בהתנתקות בקיץ 2005. אחת הסיבות המרכזיות שהציגו המתיישבים והמדינה להקמת מרשם היא שימור הקהילה.¹⁸ עם זאת, חלק ניכר מהמבקשים להתיישב במרשם הצטרפו לגרעין רק לאחר הפינוי ולא ישבו לפני כן בגוש קטיף. נכון ל-2009, המפונים והמצטרפים החדשים מנו יחד כחמישים משפחות (כשש נפשות במשפחה במוצע) המשתייכות כולן לציבור הדתי-לאומי. לקראת העלייה המשותפת לקרקע, ומאחר שהגרעין המיועד למרשם התגורר כאמור בשני יישובים זמניים נפרדים (שקף ושומריה), ניסו המתיישבים "ליצור קהילה": נערכו מפגשי היכרות והכנה רבים, נחגגו יחד חגים והתקיימו דיונים כדי לנסות לקבוע את האופי והחזון של היישוב המשותף, חזון שמכיל גם פרשנות מסוימת לטבע, כמו שאראה בהמשך.

שיטת המחקר

מאמר זה מבוסס על עבודת מחקר שבוצעה בין ספטמבר 2008 ליולי 2009 וכללה בעיקר ראיונות עומק, אך גם תצפיות וניתוח טקסטים. במהלך המחקר ערכתי כ-22 ראיונות עם פעילים משתי הקבוצות שלקחו חלק בוויכוח על מרשם: 12 ראיונות עם אנשי גרעין מרשם ועשרה ראיונות עם אנשי ארגוני הסביבה שהיו מעורבים אישית במאבק. רובם היו חברי החברה להגנת הטבע, שהובילה את המאבק, ואחרים היו מהעמותות אדם, טבע ודין ומגמה ירוקה, וכן פעילי סביבה אחרים שהגישו התנגדויות והיו מעורבים במאבק בלא שייכות ארגונית ברורה.

17 כאן חשוב לציין את פעילותם של כמה מארגוני הסביבה הוותיקים (בעיקר החברה להגנת הטבע ורשות הטבע והגנים) לחיזוק השליטה בקרקעות הלאום בעזרת שמורות טבע והסיררת הירוקה (טל, 2006; Yiftachel, 1996).

18 המושג קהילה תופס מקום מרכזי בדיון על מרשם. לדיון ביקורתי במושג ראו חזן (1988).

כדי להעשיר את התמונה ערכתי גם תצפיות. מאחר שהמחקר עוסק בשתי קהילות נפרדות, המקומות האפקטיביים ביותר לצפות בהן היו מקומות המפגש, או ליתר דיוק, העימות. המסדרון של הוועדה הארצית לתכנון ובנייה, אולמות בתי המשפט ומרחבים ציבוריים שבהם התקיימו ההפגנות הם האתרים שבהם צפיתי בחברי הקבוצות ויצרתי קשרים ראשוניים עם המרואיינים. כמו כן, נכחתי בכמה אירועים של המתיישבים: חגיגות ט"ו בשבט, יום העצמאות, שבועות ועוד. בד בבד ניתחתי טקסטים רבים, כגון פרוטוקולים ותמלילים של ישיבות מוסדות התכנון, פרוטוקולים של ועדות הכנסת והממשלה, פסקי דין ועתירות לבג"ץ, ניירות עמדה וכתבות בעיתונים, וכן עקבתי אחרי אתרי האינטרנט של הקבוצות וניתחתי את תוכניהם.

פרשנויות לטבע: בין אדמה לסביבה

בחלק זה אציג את הפרשנויות שמציעות שתי הקבוצות למושג הטבע, המתיישבים מצד אחד ואנשי ארגוני הסביבה מצד שני. אפתח בתיאור של תפיסותיהן את שמירת הטבע ושל המחלוקות סביב פרקטיקת ההתיישבות, אמשיך בהצגת מקורות הסמכות שעליהם נשענות הפרשנויות לטבע, ואסיים בדרך שבה רואות שתי הקבוצות את עצמן כממשיכות הצינונות.

המתיישבים: התערבות האדם כשמירת הטבע

אחת הסיבות להבדלים בפרשנות לטבע של שתי הקבוצות היא המחלוקת בדבר ההגדרה של טבע: מה הוא מקיף, ובעיקר כיצד יש לשמור עליו. שתי הקבוצות מכירות בחשיבותו של שימור הטבע, אך חלוקות באשר לדרך הראויה לעשות זאת. בקרב המתיישבים, היחס לטבע בא לידי ביטוי בעיקר ביחס הפיזי לאדמה. כך, הכרת האדמה, הכרת הארץ, פיתוחה והיאחזות בה הם מרכיבים מרכזיים בהגדרת הטבע. אפשר לחלק את יחסם של המתיישבים לטבע לשלוש תפיסות מרכזיות שלכל אחת מהן מתלווה פרקטיקה שמבטאת אותה: סימון הטבע דרך טיולים, יצירת טבע דרך נטיעת עצים והשתלכות בטבע דרך התיישבות.

א. קום והתהלך בארץ: טיולים כדרך לסמן את הטבע

על פי דברי המתיישבים, הטיול הוא מרכיב מרכזי בקשר שבין האדם לטבע. איציק, מנהל פנימייה, היה אחד הראשונים שהצטרפו לגרעין היישוב הזמני בשקף לאחר הפינוי, אף שלא היה תושב גוש קטיף ולא פונה ממנו. וכך מתאר איציק את הדרך שבה הוא רואה את הקשר אל הטבע: "בתקופה הראשונה שהיינו שם [במזרח לכיש], אז כל שבוע היינו במערות באזור. טיילנו, הכרנו, בילינו שם הרבה, מערות חזן. להכיר, להתחבר לטבע, לאדמה. טיילנו הרבה. הרי אנחנו ירוקים ואוהבי טבע".

איציק רואה את עצמו כירוק וכאוהב טבע. אהבת הטבע בשבילו היא היכרות עם הסביבה ועם אדמת האזור במובן הפיזי. הפרקטיקה המקובלת לשם כך ומזוהה בעיניו עם אהבת הטבע היא הטיול. איציק ומרואיינים אחרים הדגישו בפניי שרוב מחזיקי כרטיס מטמון – כרטיס המנוי של רשות הטבע והגנים – הם חובשי כיפות סרוגות. זהו לדעתם סמל וביטוי לאהבת הטבע שלהם. כך, בשלבי הגיבוש של קהילת מרשם הם יצאו לטיולים רבים באזור המיועד להתיישבות כדרך להתחבר למקום ולקהילה.

חדווה, שהצטרפה ליישוב לאחר הפינוי, רואה בטיולים מרכיב חשוב בזהות העצמית שלה, וכן בזהותם של חבריה מהציונות הדתית. בריאיון אֶתה היא מחברת בין טיולים לאהבת הטבע ולשמירה על איכות הסביבה: "אני חושבת בכלל שהציבור שלנו [הציבור הדתי-לאומי] הוא ציבור שמאוד מחובר לארץ, לטיולים ולשמירה על איכות הסביבה. תלך לבתי ספר שלנו ולאחרים ותראה מי שומר על הסביבה [...] כי אותי חינוכו שאני אוהבת את הארץ דרך הטיולים בה, דרך הרגליים".

משחר ימיה של הציונות נתפס הטיול בארץ כפרקטיקה של סימון טריטוריה שמאשררת את הבעלות על הארץ ואת הילידיות (Ben-David, 1997). חדווה מסבירה שאהבת הארץ והשמירה על הטבע נרכשות על ידי פרקטיקה גופנית, הטיול, חיבור וכיבוש דרך הרגליים. היא ואחרים מסמנים כאמור את הדתיים-הלאומיים כחלק הארי של המטיילים בארץ, בניגוד לאחרים, החילונים. מכאן שהטיולים אינם רק פרקטיקה לסימון טריטוריה, אלא גם פרקטיקה ממיינת המסמנת מי שייך לאוהבי הארץ ומי לא.

ב. אני נטעתי עץ בארץ ישראל: נטיעה כדרך ליצור טבע
 ביטוי נוסף לאהבת הטבע, לקשר לאדמה, וכן לכוחו של האדם מול טבע, הוא נטיעת עצים (טל, 2006; Benstein, 2004). בעיני המתיישבים, נטיעת עצים נתפסת כאהבת טבע אמיתית וכיצירת טבע. לכן ט"ו בשבט, שנחגג בזמן עבודת השדה שלי במזרח לכיש, היה אירוע מרכזי וחגיגי שהגיעו אליו אנשי הציונות הדתית מכל הארץ כדי לחגוג את הנטיעות כסמל להתחדשות ולהתיישבות. אנשי מרשם גם ערכו מסכת מיוחדת עם שירים וסיפורים המתארים את הנטיעות כדרך להתחבר לאדמה ולמקום, ואת חלקם הקריאו גם בחגיגות יום העצמאות.¹⁹ יתר על כן, ועדת השמות הממלכתית שינתה ב-2010 את שם היישוב מרשם והעניקה לו את השם נטע, שם שהמתיישבים אימצו בחום. בדיון שבו נכחתי בבית המשפט המחוזי בבאר שבע, דנו בעתירת החברה להגנת הטבע נגד הקמת מרשם, ואחד ממנהיגי המתיישבים הטיח באחד ממגישי ההתנגדויות הצעירים: "אני יותר ירוק ממך, כי אני נטעתי עצים עוד לפני שנולדת", משפט שעוד נחזור אליו בהמשך. אם כן, כמו הטיולים, גם נטיעת עצים נתפסת כפרקטיקה של סימון טריטוריה, של האחזות באדמה, קביעות ושוורשיות, וכן כיצירת טבע, אקט תרבותי המלמד על היררכיה בין האדם לטבע.

ג. התיישבות כהשתלבות בטבע

בציטוט הפותח את המאמר מתאר אריאל את ההבדל בין תפיסות הטבע השונות כמו שהוא רואה אותן. אריאל הוא אחד ממנהיגי קהילת מרשם. הוא היה ממקימי תל קטיפא, ולאחר הפינוי היה ממובילי רעיון ההתיישבות במזרח לכיש. בדבריו קושר אריאל בין תפיסות הטבע ובין תפיסות פוליטיות ואידיאולוגיות וטוען שה"ירוקים" הם נטולי ערכים ביחס לאדמה. לפי אריאל, פעולת ההתיישבות היא פרקטיקה מרכזית בחיבור האדם אל אדמתו, בחיבור האדם אל הטבע. השימוש במושג אדמה כדרך להתחבר למקום ולטבע חוזר אצל המתיישבים בראיונות אֶתם, בשיחות שהם מנהלים ביניהם, בפורומים באינטרנט, וכן במסמכי עמדה

19 למשל, בט"ו בשבט וביום העצמאות חולק והוקרא הקטע "חבל לכיש" מאת חנניה רייכמן (מתוך הדי הימים, 1957): "לשתול ולנטוע, לחרוש ולזרוע, היא-היא תשובתנו לבעל הזרוע, אדם ללא שורש משול לאבק [...] נוטע איננו תייר ואורה, ימסור את נפשו על העץ הפורח".

שפרסמו לקראת דיונים במוסדות התכנון.²⁰ אריאל וחבריו המתיישרים רואים בפעולות ההתיישבות וההתערבות בטבע את הדרך להתחבר אליו ואל האדמה. דרור, ממפוני כפר דרום המתגורר ביישוב הזמני בשומריה, ממשיך את תפיסתו של אריאל:

אני לא רוצה לפגוע באף אחד, אבל צורת החיים הזאת, הישיבה קרוב לאדמה, יוצרת אופי שונה, יוצרת אדם אחר, ערכי יותר. פעם היו אלה בני הקיבוצים, היום – המתנחלים, הם היום משפיעים. לטוב או לרע, כל אחד לפי המחשבה שלו, אבל הקשר לאדמה יוצר את יכולת ההשפעה.

לפי דרור, הקרבה לאדמה יוצרת אדם שונה ששייך לחברה ערכית יותר. במובן זה, לא החקלאות ועבודת האדמה היא היוצרת את האדם הערכי המחובר לטבע, כמו שהאמינו א"ד גורדון ומפתחי האתוס הציוני. מאחר שמרשם לא יועד להיות יישוב חקלאי, הרי החיבור לאדמה נעשה בעצם ההתיישבות.

חשיבות החיבור לאדמה הדהדה בחווקה כטיולי הגיבוש של הקהילות שהרכיבו את הגרעין של מרשם, שבהם הדגישו המשתתפים את החזרת ערך הקשר לאדמה ולשורשים כדרך של "תיקון" לכלל המדינה בעקבות ההתנתקות והמצב החברתי המדורדר הקיים בעיניהם. המתיישבים ראו בהתיישבות במרשם חלק מהבראת החברה וחזרה לערכים ה"נכונים".

היהדות והטבע

גיבסון (Gibson, 2009), במחקרו על פרשנויות הדתות לסביבה, טוען שהתפיסה האתנוצנטרית של האדם כלפי הטבע, מקורה במסורת היהודית-נוצרית. לעומתו, חוקרים אחרים טוענים שבמסורת היהודית אפשר למצוא הדים הן לראייה האתנוצנטרית והן לראייה הביוצנטרית (Benstein, 2004). מפאת קוצר היריעה, לא ארחיב על היחס של היהדות לסביבה במסגרת מאמר זה,²¹ אך אציין שהציטוט הנפוץ ביותר בקרב המתיישבים ואנשי הסביבה כאחד בהקשרים הללו לקוח מספר בראשית (ב, טו): "ויקח ה' אלהים את-האדם וינחהו בגן-עדן לעבדה ולשמרה".

פרשנים רבים מצאו בפסוק זה מקור לתפיסת האדם כחלק מהטבע ולתפקידו בשימור הסביבה, כשעיקר הפרשנות מתמקדת במילים "לעבדה ולשמרה". למרות זאת, אלי, ממקימי הגרעין של מרשם, משתמש בפסוק זה כדי להסביר מדוע לדעתו האדם קודם לטבע: "המדרש 'לעבדה ולשמרה' אומר שצריך לפתח, לקדם ולעבוד, ומצד שני צריך לשמור [...] אבל מרכז העולם זה האדם. כדי לפעול. האדם פועל נכון, גם מייצר וגם שומר וגם לא פוגע בסביבה. זה נקרא מוסרי". אלי מעמיד היררכיה בין האדם לטבע: האדם הוא העומד במרכז, והטבע הוא תשתית ואמצעי לפיתוח ולעבודה, כמו בפסוק מספר בראשית. פסוק זה מופיע גם ברבים

20 ראו למשל הדיון בפורום לכיש באתר קטיף.נט (<http://new.katif.net>) (נצפה לאחרונה ב־22 במרס 2009), וכן במסמך של ועד תושבי מרשם משנת 2008 שכותרתו "המרשם לשילוב נכון בחבל לכיש: הבהרות ונתונים לקראת הדיון במועצה הארצית לתכנון ובנייה".

21 ובעיקר משום שהטענות העולות במאמר על הקשר הפרשני שבין התיישבות לסביבה עולות גם בזירות אחרות בהקשר הישראלי, לא רק כשהמתיישבים הם חובשי כיפה.

מפרסומיהם של ארגוני הסביבה,²² אך הם מדגישים בעיקר את חלקו השני של הצירוף, "לשמרה", ואילו אלי מדגיש את קדימותו של "לעבדה". במובן זה, שמירת הטבע היא אמנם חשובה, אבל מתקיימת רק לאחר הפיתוח והעבודה הקשה. אנשי ארגוני הסביבה נתפסים בעיני המתיישבים כבעלי תפיסה ביוצנטרית, המקדמת את הטבע ורק אחר כך את האדם. איציק, רב היישוב, כמו רוב המרואיינים מקרב המתיישבים, חושב שסדר העדיפויות הזה של אנשי ארגוני הסביבה אינו אלא עיוות. במקום שהאדם יהיה בראש ההיררכיה, הם מציבים בראשה את הטבע. וכך הוא מסביר:

הירוקים אומרים שהאדם מכופף את הטבע לצרכים שלו, אז יש כאילו אפליה מתקנת, אבל מה זה עושה לאדם? איזה בני אדם זה מצייר לך? [...] והשפיץ של זה, זה לא הביוספרה או הסביבה, אלא מי שמקיים אותה, מי שחי כאן, האדם, אנחנו השפיץ שלו. וצריך לשמור עלינו.

אנשי ארגוני הסביבה: הימנעות כשמירת הטבע

אל מול טענות המתיישבים, שהירוקים מקדשים את הטבע על פני האדם, טוענים אנשי ארגוני הסביבה שלא כך הוא. נדב, בכיר בחברה להגנת הטבע ופעיל מרכזי במאבק נגד היישוב מרשם, טוען: "אנחנו מתייחסים לשטחים הפתוחים כבית גידול לצמחים, לבעלי החיים, אבל גם לאדם, לסביבת מחייתו, וגם לנפש האדם. אנחנו לא רק דואגים לחיות אלא גם לאדם". נדמה שנדב מרגיש שהוא צריך לעשות את המהלך ההפוך ולתת מענה לטענה שמעלים המתיישבים ואחרים בדבר הזנחת האדם. מבחינתו, האדם הוא אחד המינים שיש לשמר. הוא אינו עליון, אלא שווה, וכשם שיש לדאוג לצמחים ולבעלי החיים, כך יש לדאוג גם לאדם ולנפשו. אנשי ארגוני הסביבה מגדירים מחדש מהי הזהות הירוקה ויוצאים נגד התפיסה הירוקה שמציגים המתיישבים.

יתר על כן, בראיונות עם אנשי ארגוני הסביבה הם יוצאים נגד שלושת מרכיבי הזהות הירוקה של המתיישבים – טיולים, נטיעות והתיישבות – וטוענים שכל אחד מהם בעצם פוגע בטבע. הטיולים אמנם חשובים, אך אם הטיול עלול לפגוע בבתי הגידול למשל, ברור להם שאין לטייל. גם נטיעת העצים, שהוגדרה קודם כיצירת טבע, נחשבת בעיניהם סכנה לטבע. יונתן, סטודנט לאקולוגיה ופעיל בעמותת מגמה ירוקה, תיאר את הרגשתו כלפי האמירה של אחד המתיישבים, שהזכרתי קודם, על כך שהוא ירוק יותר ממנו כי נטע עצים רבים: "אז שאני אסביר לו שלנטוע עצים בארץ זה לא ירוק? שזה רק הורס את הטבע, את בתי הגידול ואת הנוף?"

אנשי ארגוני הסביבה ערים לאתוס הציוני הרואה בהקמת יישובים ובנטיעת עצים מעשים של חיבור לאדמה ולטבע, אך מתנגדים לחיבור בין טיול, נטיעה והתיישבות ובין שמירה על הסביבה. פעולת ההתיישבות נתפסת בעיניהם כעיקר הפגיעה בטבע. סיגל, בכירה בחברה להגנת הטבע וממובילות המאבק נגד ההתיישבות החדשה בכלל ונגד מרשם בפרט, מתקשה לקבל את החיבור בין התערבות בטבע לשמירה עליו: "הם טוענים שהם יבנו יישוב אקולוגי וכך ישמרו על הסביבה. מה אני אגיד לך. עדיף שהם לא היו כותבים את זה, זה ממש מביש. כי איך אפשר

22 למשל במאמר של איריס האן (2008) על הציונות הירוקה ובאתר החברה להגנת הטבע.

להגיד את זה, שעצם הישיבה שלך בלב השטח הפתוח פוגעת בסביבה? לתפיסתה של סיגל ושל אנשי ארגוני סביבה אחרים, כל הקמת יישוב או פיתוח בשטחים הפתוחים הם בגדר פגיעה בטבע. שמירה על הטבע כרוכה באי התערבות של האדם, או לכל הפחות במזעור ההתערבות. את פרשנותם של המתיישבים לטבע מגדירים אנשי ארגוני הסביבה כתפיסה הירוקה הישנה, לעומת תפיסת הטבע שלהם, המתקדמת, הנשענת על עקרונות של קיימות (sustainability).

פרשנות אקולוגית לטבע

בספרות האקולוגית מופיעות כמה טיפולוגיות שמנסות למפות את התפתחות הגישות לטבע. על פי רוב, טיפולוגיות אלה כוללות לפחות שתי רמות, כאשר הראשונה נתפסת כמיושנת והאחרונה נתפסת כנכונה יותר וכתפיסה מתקדמת של הטבע (ראו לדוגמה, Goodland, 1995). למשל, איילון שוורץ (2001) מראה כיצד התפתחו אופני החשיבה הסביבתיים מתפיסות של שמירת הטבע כפראית ורומנטית לחשיבה נוסח מדעי הסביבה, הקושרת בין תהליכים סביבתיים, השפעות שליליות על האדם ומגוון ביולוגי. את שתי התפיסות האלה מכנה שוורץ "התפיסות הקלאסיות" ומעמיד אותן אל מול התפיסה השלישית, המתקדמת יותר, של קיימות (שם, 5-13, וראו גם Benstein, 2004).

קיימות פירושה פיתוח שעונה על צורכי ההווה בלי לפגוע ביכולתם של הדורות הבאים לספק את צורכיהם (Goodland, 1995). היא מבוססת על יצירת מאזן בין השימוש שהאדם עושה בטבע ובין יכולתו של הטבע להתחדש. לפי שוורץ ואחרים, תפיסה זו רואה באדם חלק מהטבע ומנסה להציע דרכים לשלב פיתוח בצד שימור וערכים בצד מדע. כמו כן, היא קושרת בין אי צדק חברתי לאי צדק סביבתי (טל, 2006; 2009; Giddens, 2009; Escobar, 1998), ולכן נוגעת גם לאקטיביזם חברתי (דה-שליט, 2004; שדה, 2010). תפיסת הקיימות היא אחת מפרשנויות הטבע הרווחות ביותר כיום בקרב אנשי ארגוני הסביבה.

לאור תפיסת הקיימות הוכנה בהזמנת מנהל התכנון תכנית מתאר לאזור מזרח לכיש לקראת הכרזתו כחלק משמורה ביוספרית בשפלת יהודה (שטרן, 2001).²³ שמורה ביוספרית היא אזור בעל רגישות סביבתית ששוכן קרוב למגורי אדם ועונה על קריטריונים אקולוגיים ותכנוניים. היא אינה בדרגת שימור של שמורות טבע רגילות, אלא משלבת אזורים שאפשר לפתח לפי עקרונות של פיתוח בר קיימא בצד אזורים המיועדים לשימור. סיגל, בכירה בחברה להגנת הטבע ומתכננת במקצועה, מסבירה את עקרונות התכנית בשפה מקצועית: "באופן כללי שמורה ביוספרית מורכבת מאזורי גלעין, שבהם השימור הוא מרכזי, אזורי חיץ שמגנים על אזורי הגלעין, ואזורי מעבר שבהם מרוכז הפיתוח". כלומר, בבסיס התכנית עומדת ההנחה שאפשר לחלק ולקטלג את הטבע או את הסביבה ליחידות שבהן אסור לאדם להתערב, ליחידות שבהן מותר לאדם לבנות וליחידות מתווכות שאמורות להגן על אזורי "הטבע הטהור" מפני אזורי "התרבות".

בדיונים על מרשם התנהל משא ומתן על המונח שמורה ביוספרית, והצדדים נעו על הציר שבין שמורת טבע רגילה לקרקע לפיתוח. המתיישבים והמדינה דחפו לקוטב הפיתוח, וארגוני הסביבה ראו באזור שמורת טבע בעלת רמת שימור נמוכה יחסית. דוד שוהמי, פעיל סביבתי שלא פעל מתוך שייכות לארגון כלשהו, אמר: "אתם שמים שם יישוב חדש, בנקודה הכי רגישה. להוריד 41 יחידות, חצי גבעה, ולהגיד שעכשיו זה ביוספרי, זה פשוט לא נכון.

23 התכנית עדיין לא אושרה ונתקלת בהתנגדות עזה של הרשויות המקומיות ומשרדי הפיתוח.

ברגע שהחלטתם לשים שם יישוב, זה כבר לא משנה איך עושים אותו, מורידים, מקטינים, זה לא מתאים למרחב הביוספריי.²⁴

לפי השקפתם של אנשי ארגוני הסביבה, כמו שהיא באה לידי ביטוי במאבק על מרשם, המרחבים שבהם אסור לאדם להתערב, לפגוע או לשנות הם נרחבים ביותר. למרות טענתם שתפיסתם מכילה את האדם והטבע, הרי שניתוח דבריהם, מסמכיהם ועדויותיהם בפני מוסדות התכנון מעלה שבפועל הם מקדשים את הטבע ומשמרים את הניגוד הבינארי שבין טבע לתרבות. עמירם, פעיל סביבתי עצמאי וממגישי ההתנגדות נגד הקמת מרשם, אומר זאת מפורשות בריאיון עמו:

חשוב לי לציין שאיכות הסביבה במונח פגיעה באדם כגון זיהום אוויר, איכות המים וכו', לא ממש מעניינת אותי. אלו אמנם נושאים חשובים, אבל לדעתי יותר חשוב זה שמירת הטבע – וזה מה שאני מנסה לקדם. מניעת פגיעה במגוון מינים וערכי טבע, זה מה שיותר אקוטי לדעתי.

אם כן, פרשנותם של פעילי הסביבה, לפחות במקרה של מרשם, נשענת פחות על גישת הקיימות ושילוב האדם והטבע, ומשקפת ראייה המקדשת את שימור המגוון הביולוגי ואת ההגנה על בעלי החיים והצומח – כמו שאפשר לראות גם בחלק הבא, ביחס למדע.

על סקרים ואנשים: המדע כמקור סמכות

אנשי ארגוני הסביבה רואים בפעילות האדם, ובעיקר בהתיישבות, הפרעה לטבע ופגיעה בו (בן דוד, 2010). לכן לדעתם יש להפנות את מרב המשאבים להתחדשות עירונית ולהרחבת יישובים קיימים (האן, 2009; שגיא, 2007). טיעונים אלה עולים בחריפות מתמליל ישיבת הוועדה הארצית לתכנון ובנייה מ'16 בספטמבר 2009, שדנה בהתנגדויות להחלטה על הקמת מרשם.²⁵ הייתה זו ישיבה ארוכה וסוערת, שעל אופן התנהלותה הגישה החברה להגנת הטבע, כאמור, עתירות לבתי המשפט.

מגישי ההתנגדויות נגד מרשם – מדענים, פעילי סביבה ותושבים מקומיים – הציגו בישיבה סיבות לביטול ההחלטה להקים את מרשם. אחד הבולטים שבהם, ד"ר יובל ספיר, בוטנאי מאוניברסיטת תל אביב, דיבר כנציג קבוצת מדענים מתחום האקולוגיה והאבולוציה שהגישו אף הם התנגדות. בין השאר טען ד"ר ספיר כי "בתוקף דעתי המקצועית והמדעית, ומתוקף המדענים שמצטרפים אליי – חלקם בעלי שם ברמה עולמית בתחום האקולוגיה – אנחנו חושבים שהיישוב הזה באופן ספציפי מסכן באופן חמור את המערכת האקולוגית, לא רק בקנה מידה מקומי אלא גם בקנה מידה ארצי".²⁶

וכך זה ממשיך, עדויות על עדויות, סקרים על סקרים, מאמרים על מאמרים. מניתוח ניירות העמדה, ההתנגדויות, העתירות, תמלילי הישיבות והכתבות בעיתונים עולה שהטענה

24 תמליל ישיבת הוועדה הארצית לתכנון ובנייה מס' 499 מ'16 בספטמבר 2008, עמ' 79; מצוטט גם בערך החברה להגנת הטבע לבג"ץ מ'1 ביוני 2009.

25 תמליל ישיבת הוועדה הארצית לתכנון ובנייה מס' 499, עררים על החלטות הוועדה המחוזית.

26 שם, 20.

המרכזית של אנשי ארגוני הסביבה נגד הקמת מרשם בנקודה המסוימת שבה תוכננה היא הפגיעה שתיגרם למגוון הביולוגי והרס בתי גידול. טיעון זה מתבסס על סקרים מדעיים שניתחו את השטח. יונתן מיטיב לבטא עניין זה: "אבל אני לא יודע איך הם יכולים להגיד את זה [שאינן פגיעה חמורה בטבע] אחרי שהם שומעים את הדעות של מומחים, את הדעות של חוקרים, שבדקו וראו את ההשפעות של יישובים חדשים. איך הם יכולים להגיד שזה לא קורה?"

יונתן מכיר בסמכות החברתית המתלווה לעוסקים בשיח המדעי ואינו מצליח להבין איך אפשר להתעלם מההוכחות המדעיות שהוא וחבריו מביאים ולטעון שהקמת היישובים אינה פוגעת בסביבה למרות עשרות הסקרים, חוות הדעת ובתי הגידול שמופו, נסקרו, נמדדו, נותחו וסווגו. כל התשתית שעליה מבוססת טענת ארגוני הסביבה על הפגיעה בשטח, כל התפיסה שעומדת מאחורי המרחב הביוספרי, מבוססת על תשתית מדעית של מחקרים וניתוחים. סקרי השטח שמיפו את האזור וחילקו אותו למרחבים עם רמת פגיעות משתנה, ההגדרות של הפגיעה בטבע וניתוח ההשפעות של הקמת היישובים – הכול מבוסס על השיח המדעי.

תופעה דומה מתאר גם דני רבינוביץ' (2006), שרואה את החברה להגנת הטבע כחלק מרכזי ב"כת הטבע" בישראל. לטענת רבינוביץ' ואחרים, מאבקיה הסביבתיים של "כת הטבע" נשענים על ממדים מדעיים-אוניברסליים אגב סטריליזציה של הטבע וניתוקו מסוגיות חברתיות ופוליטיות (ראו גם טלשיר, 2006). רבינוביץ' מראה כיצד במאבק נגד כביש חוצה ישראל הדגישו אנשי החברה להגנת הטבע את הצד המדעי של הפגיעה במגוון הביולוגי ושל הרס הנוף במקום סוגיות של אי צדק חברתי שגלומות בכביש לדעתו, וכך ניתקו את המאבק מהציבור הרחב (רבינוביץ' וורדי, 2010). ואכן, המאבק בכביש חוצה ישראל היה נקודת מפנה בקרב רבים מאנשי החברה להגנת הטבע וארגוני סביבה אחרים, שהחלו לפתח תפיסות סביבתיות רחבות יותר שבסיסן אינו רק מדעי-סביבתי אלא מחבר בין סוגיות של שימור הטבע ובין תהליכים חברתיים ופוליטיים (האן, 2009; טל, 2006). אך במקרה של מרשם, למרות הטענות של אנשי הסביבה שהם מאמצים את תפיסת הקיימות ומשלבים שמירה על הסביבה עם צדק סביבתי וחברתי, נדמה שהם עדיין משתמשים במושגי הגישה המסורתית-המדעית (שוורץ, 2001), ולא בטיעונים חברתיים-מוסריים. "כת הטבע", כמו שכינה אותה רבינוביץ' (2006), עדיין שלטת.

לסיכום חלק זה, המשווה בין שתי תפיסות של טבע, אפשר לומר ששמירת הטבע בעיני המתיישבים נשענת על שלוש פרקטיקות הקשורות זו בזו: טיולים, נטיעת עצים והתיישבות. בכל אחת מהן, ובעיקר בהתיישבות, משתקפת מרכזיותו של האדם ביחס לטבע וראיית הטבע כאדמה שיש להיקשר אליה. אנשי ארגוני הסביבה, לעומת זאת, מתנגדים לתפיסת המתיישבים, שהיא "מסורתית" לדעתם, ורואים בפעולות השמירה של המתיישבים, ובעיקר בהתיישבות, התערבות שפוגעת בטבע. למרות טענתם של פעילי הסביבה שהם אוזנים בתפיסה מתקדמת המשלבת בין האדם לטבע, מניתוח פעולתם וכתביהם עולה שלפחות במקרה של מרשם, תפיסתם נשענת על בסיס מדעי המקטלג וממפה את הסביבה למרכיביה ודוגלת בהימנעות כדרך עיקרית לשמירת הטבע.

פרשנות הטבע של המתיישבים מאתגרת את המנדט שלקחו לעצמם ארגוני הסביבה לספק פרשנות בלעדית של הטבע, וכך הם מערערים את הבסיס האידיאולוגי המקצועי של ארגוני הסביבה. ארגוני הסביבה מצדם מאתגרים את תפיסות הלאומיות המקובלות ומערערים על החיבור בין ציונות להתיישבות, כמו שאראה בחלק הבא.

לאומיות בין סביבה לאדמה

ציונות, אדמה והתיישבות

כמו באידיאולוגיות לאומיות אחרות (Castells, 1997), גם ההשקפה הציונית ההגמונית קושרת בין תקומה לאומית ובין התיישבות (פלד ושפיר, 2005) ומקדשת את החזרה לאדמה, את כיבוש השממה ואת עיצובו המחודש של מרחב הספר המוגבל (Kimmerling, 1983). אך בישראל קיים גם שילוב ייחודי בין אדמה, לאומיות ובעלות על הקרקע, שרובה נתונה בידי המדינה (קדר ופתחאל, 2000; שנהב, 2003). בצד ספרות שמצביעה על החשיבות המיוחדת להתיישבות לצורכי ביטחון, ביסוס הלאומיות ופיזור האוכלוסייה (בירן, 2000; פזישעיהו וגורני, 2006), קיימת ספרות ביקורתית שמראה כיצד באידיאולוגיה הציונית שימשה ההתיישבות פרקטיקה לקישור בין המקום, המרחב והארץ (ראו להלן) ולהדרת לאומים אחרים (פייגה, 2003; Shafir, 1995; Rabinowitz, 1997).

כמו שנאמר במבוא למאמר זה, בעשורים האחרונים חלה ירידה בכוחה הסימבולי והמוחשי של פרקטיקת ההתיישבות. ירידה זו נובעת בחלקה מעליית אידיאולוגיות ניאוליברליות שקידמו את כלכלת השוק והאינדיבידואליזם (רם, 2005; שנהב, 2003), ובחלקה מהיחלשות המיליטריזם המרחבי (צפדיה, 2010) ומירידת כוחן של קבוצות דומיננטיות בחברה (קימרלינג, 2004). ההתיישבות נחלשה עד כדי כך שכיום נשמעות טענות שהמדינה מתנכלת לה ומפלה אותה (סופר, 2010; רובין, 2009). עם זאת, פרקטיקת ההתיישבות היא עדיין כלי מרכזי בעיצוב המרחב בישראל (זיו ושמיד, 2003; Hananel, 2010) וניתנת לה עדיפות בהחלטות המדינה כחלק מאידיאולוגיות אתנו-לאומיות וכלכליות (קדר ופתחאל, 2000).

המתיישבים: התיישבות כחיבור בין המרחב הפיזי לאידיאל הארץ תפיסתם של המתיישבים את הטבע כאדמה וראייתם את ההתיישבות כפרקטיקה של חיבור לטבע ולאדמה, מכילה ממדים נוספים, כמו הממד האתנו-לאומי – המופיע בשיח המתיישבים בשם הקוד הישראלי "הממד הביטחוני" – וכן הממד החברתי-ידני המחבר בין הקשר לאדמה ובין נפש וחברה בריאות. שלושת הממדים הללו שלובים זה בזה ומזינים זה את זה בפרקטיקת ההתיישבות.

כמו שאמר אריאל בציטוט שבראש המאמר, לדעתו החיבור לאדמה הוא הביטוי לאהבת הטבע שלו ושל חבריו. החיבור או הקשר לאדמה הוא מושג שחוזר רבות בשיח של המתיישבים, בראיונות אתם, בפרסומים שלהם ובכתבות עליהם. ביהדות ובציונות הדתית מופיע החיבור לאדמה, בעיקר לאדמת ארץ ישראל, כחלק מרכזי באמונה (פייגה, 2003). אך החיבור של המתיישבים עם האדמה אינו רק רוחני או דתי, אלא בעיקר בעל השלכות פוליטיות וחברתיות נרחבות במובן של סימון גבולות, קביעת עובדות בשטח ועיצוב המרחב לפי קריטריונים אתנו-לאומיים.

בדיון בסוגיות אלו מתקיים לעתים ערבוב בין מושגים בעלי פירושים דומים. נדמה שהמושגים ארץ, קרקע, אדמה, ובמקרה שלנו גם טבע, משמשים את המתיישבים במשמעות דומה,²⁷ אך בניתוח זהיר של החומרים במקרה של מרשם אפשר לזהות כמה הבדלים

27 ואפשר להוסיף לדיון הזה את המושגים טריטוריה, מולדת, נוף, שדה ועוד. ראו לדוגמה: מוריס-רייך 2010; מיטשל, 2002; פוק, 2009; שנהב, 2003; Appadurai, 1996.

יסודיים. זהו אינו ניתוח גנאלוגי-היסטורי של התגלגלות המושגים, אלא ניסיון לחלץ את המשמעויות המשמשות את הנחקרים עצמם, שמפאת קוצר המקום אציין אותם בקצרה. נדמה שאצל המתיישבים המונח קרקע מובא על פי רוב במשמעות משפטית-מקצועית, למשל בצירופים קרקעות המדינה, שווי הקרקע, בתים צמודי קרקע וכיוצא באלה. זהו מונח המציין את המרחב הפיזי, בלא המשמעויות הנלוות אליו. לעומתו, המושג ארץ משמש סמל אידיאולוגי. יישוב הארץ, הכרת הארץ, אהבת הארץ וצירופים נוספים מבטאים רעיון פוליטי של שליטה ובעלות על הקרקע, על המרחב, על המקום. במונחים של ארן וגורביץ' (1991), אפשר לזהות בקרקע את המקום הקטן, המוחשי, המעשי והיומיומי, אל מול הארץ – המקום הגדול, האידיאל הנשאף והמופשט. הבחנה זו דומה במובן מסוים להבחנתו של קימרלינג (Kimmerling, 1984) בין גישת מדינת ישראל, הרואה במרחב סוגיה פונקציונלית, ובין גישת ארץ ישראל, הרואה במרחב סוגיה אידיאולוגית-לאומית.

האדמה – המושג שבו השתמשו המתיישבים באופן הנרחב ביותר – משלבת בין שני המושגים הקודמים, בין המקום הקטן למקום הגדול, ומנכסת גם משמעות רוחנית של יצירת אדם וחברה שונים, ערכיים יותר, כמו שהראיתי לעיל. המושג אדמה מציין את הקרקע במובן הפונקציונלי ואת הארץ במובן הרעיוני, את היומיומי ואת הקדוש, את השורשיות הרוחנית והפיזית. החיבור לאדמה הוא אפוא חיבור רב קולי ורב שכבת.

בשיחות שערכתי עם המתיישבים סביב המאבק על מרשם, הם השתמשו לעתים תכופות במונח אדמה כביטוי לטבע, כמו שעשה אריאל בציטוט הפותח. ייתכן שהקישור בין השניים נבע מתוך שיח המאבק בארגוני הסביבה ומתוך רצונם של המתיישבים להראות שהם ירוקים יותר מהירוקים, אך לדעתי זהו ביטוי לגישה מורכבת יותר. גישתם של המתיישבים לטבע, כמו שאראה בהמשך, היא תפיסה אידיאולוגית מוצקה שמקבלת נוכחות ברורה בעקבות המאבק על מרשם.

המתיישבים, כמו אנשי גוש אמונים באופן כללי, ראו ורואים עצמם כממשיכי דרכם של חלוצי דגניה, נהלל וחניתה, ולכן כציונים "אמיתיים", תופסי אדמה (קימרלינג, 2004). חגיגת יום העצמאות 2009 של אנשי גרעין מרשם, שבה נכחתי, הייתה אחד האירועים הראשונים שבהם נפגשו הקהילות המרכיבות את מרשם: מפוני תל קטיפא, מפוני כפר דרום והמצטרפים המאוחרים. האירוע היה רווי בתחושת החשיבות של המדינה ושל המשך הציונות. לאחר טקס הדלקת המשואות, ריקוד הדגלים של ילדי הגן והנפת הדגל לראש התורן, עברו חברי הקהילה למשחקי חברה הקשורים בידיעת הארץ. אחד המשחקים כלל זיהוי אירועים ואישים מתולדות מדינת ישראל והציונות. רצף התמונות החל בהכרות העצמאות ובהנפת דגל הדיו והמשיך, בין השאר, בחנוכת המוביל הארצי, בתמונת יצחק בן צבי, בכיבוש הכותל ועוד. את התמונה האחרונה לא זיהיתי, אך סביבי ידעו כולם את פשרה. הייתה זו התמונה של הנפת דגל ישראל על תחנת הרכבת בסבסטיה ב-1975, סמל לתחילת ההתנחלויות בשטחים, המשך ישיר, מבחינת המתיישבים, להנפת דגל הדיו באילת.

אריאל וחבריו רואים בהתיישבות כלי מרכזי להחלת תביעת הבעלות של הלאום היהודי על הטריטוריה. אם היהודים לא יתפסו את הקרקע ויסמנו אותה בהקמת יישוב, ייצור מישהו אחר את הקשר הזה לאדמה.

אנשי ארגוני הסביבה: ציונות ירוקה

גם אנשי ארגוני הסביבה רואים עצמם כממשיכי התנועה הציונית והחלוצים, אך טוענים שכיום הדגש צריך להיות שונה. הם ערים לחשיבותה של פרקטיקת ההתיישבות באידיאולוגיה הציונית בכלל ובגישה של המתישבים בפרט, אבל לטענתם הגישה הרואה ביישוב פרקטיקה של סימון גבולות אינה רלוונטית עוד. בניגוד לפרשנות המתישבים, הרואים בהתיישבות ערך שדועך ושחייבים להחזיר ולחזק, אנשי ארגוני הסביבה רואים בה פרקטיקה פעילה שצריך להחליש. טל, בכיר בחברה להגנת הטבע, שמלווה באופן צמוד את ניסיונות ההתיישבות במזרח לכיש, מנסה להציג חלופה לגישה המודרנית של הדור הקודם:

זה שאמרו לנו [לאנשי ארגוני הסביבה] שאנחנו אנטי-ציונים או פוסט-ציונים, זה כבר לא חדש. ואנחנו באמת חושבים שהציונות היום זה לא רק "נלבישך שלמת בטון ומלט",²⁸ זה לא רק להקים יישובים חדשים וכבישים, אלא לחזק את היישובים הקיימים. יש מצוקה של קרקע, יש מצוקה של מים. לכן על הקרקע צריך לשמור. לכן הציונות של היום היא צריכה להיות ציונות ששמה לה מטרה לשמור את השטחים הפתוחים.

הציונות החדשה או הציונות הירוקה, כמו שטל מציג אותה, מתוארת יפה במאמרה של איריס האן (2008, עמ' 4), אחת מפעילות הסביבה הבולטות כיום:

כולנו אוהבי ארץ ישראל, וכנראה שהדרך להגשמת האהבה הזו שנויה במחלוקת. הציונות פנים רבות לה, אולי הציונות האמיתית היא למנוע הקמת יישובים חדשים ופוגעניים, ימי "כיבוש השממה", שהיו כה חשובים בעבר, חלפו, לשמחת כולנו. ארץ ישראל פורחת ומשגשגת. בואו נחוס על מעט "השממה" שעוד נותרה, על השטחים הפתוחים שהולכים ונעלמים ואיתם כל מה שמקשר אותנו ליופייה של הארץ.

מהראיונות עם אנשי ארגוני הסביבה עולה שהם מנסים להציג חלופה לנרטיב האתנו-לאומי המקדש את השליטה במרחב. עם זאת, הם אינם יוצאים נגד ההנחות הלאומיות המונחות בבסיסו, ובהן האידיאולוגיה הציונית. אורי רם (2006) מציין שהכינוי "פוסט-ציוני" הפך משנות התשעים לכינוי גנאי של יריבים בתוך הקונצנזוס הציוני המנסים להדביק אותו זה לזה. ואכן, טל, איריס וחבריהם מתנגדים להגדרתם כפוסט-ציונים, מושג שנתפס בעיניהם ובעיני המתישבים ככינוי גנאי שמשמעותו אי אהבת המדינה ואי תמיכה בה. אנשי ארגוני הסביבה אינם מערערים על הזהות האתנו-לאומית של ישראל ולא על מרכזיותה של המדינה בניהולה. הם אמנם מנסים להציג חלופה לתפיסה הביטחונית ההגמונית, אך כמו שכתב מיכאל פייגה (2007, עמ' 418) על תנועת שלום עכשיו, גם אנשי ארגוני הסביבה מנסים ליצור "ציונות שפויה", בלא כיבוש ובלא פגיעה בסביבה. בכך הם אינם מערערים על הקונצנזוס אלא מנסים לשנותו במקצת או להלבינו.

28 מתוך שירו של נתן אלתרמן "שיר בוקר". השורה הזאת מופיעה כיום בפרסומים רבים היוצאים נגד תפיסת הפיתוח של הארץ, לדוגמה אצל שגיא (2007) ועוד.

כתום, ירוק וכחול-לבן: ניתוח הפרשנות לטבע

מאמר זה עסק במאבק על התיישבות בישראל. נושא זה אינו חדש במחקר הביקורתי בארץ, והספרות רוויה בשאלות על ההיבטים הקולוניאליסטיים של מפעלי ההתיישבות או ההתנחלות ובמאבקים הלאומיים על המרחב והגבולות מחוץ לתחומי הקו הירוק ובתוכם (ראו לדוגמה Kimmerling, 1983; Rabinowitz, 1992; Shafir, 1995 ועוד). עם זאת, מאמר זה עסק במאבק שונה במקצת, מאבק סביבתי.

במקרה של מרשם, שתי הקבוצות הנאבקות – מתיישבי גרעין מרשם ואנשי ארגוני הסביבה – רואות עצמן כתנועות ירוקות ששומרות על הסביבה ועל הטבע, אך שונות מאוד בתוכן שהן יוצקות לזהות הירוקה. שתי הקבוצות שותפות גם לראייה המערבית-מודרנית המפרידה בין טבע לתרבות ומכנות את היחסים ביניהם במערכת היררכית (לאטור, 2005),²⁹ אך המתיישבים רואים את האדם כניצב בראש ההיררכיה ואת הטבע אחריו, ואילו אנשי ארגוני הסביבה, כפי שמצטייר במאבק על מרשם, ממקמים את הטבע מעל לאדם.

אחת הטענות המרכזיות במאמר היא שדרך הפרשנות שנותנת לטבע כל אחת מהקבוצות אפשר להבין סוגיות פוליטיות ותרבותיות רחבות יותר (Escobar, 1998). בתוך כל קבוצה קיים מגוון של דעות ופרשנויות לטבע, אך אפשר לחלץ כמה מאפיינים משותפים ולחלק את הפרשנויות לשתי מטפורות שורש: מטפורת האדמה ומטפורת הסביבה.

את פרשנותם של המתיישבים לטבע אפשר לכנס תחת מטפורת שורש של אדמה. אף שהם משתמשים במונחים נוספים, בלט השימוש באדמה מעל לכולם. עבור המתיישבים, החיבור לאדמה הוא חיבור אל הקרקע ואל הארץ, אל המקום המוחשי ואל השאיפה הלאומית. כך האדמה מחברת לטבע, לזהות הלאומית ולהבניית הקהילה, כשפרקטיקת ההתיישבות היא חוליה מקשרת בין שלושת המרכיבים הללו. החיבור לטבע אצל המתיישבים מבוסס על תחושת השייכות לאדמה, למסורת ולזיכרון ההיסטורי הקולקטיבי של קרבה לאדמה. בדימוי דומה משתמש אפדוראי (Appadurai, 1996) כשהוא מתאר שיח פוסט-לאומי ומגדיר את ההבדל בין קרקע (soil) לטריטוריה. הקרקע נוסכת תחושת מקומיות וכרוכה בשייכות ובהמשכיות, והטריטוריה כרוכה באזרחות, בחוקים, בפוליטיקה ובלאומיות. הקרקע של אפדוראי מנותקת אפוא מלאומיות, ואילו תפיסת הטבע של המתיישבים יונקת גם ממנה, כלומר משלבת בין קרקע לטריטוריה.

ייתכן שהצגת האדמה כטבע על ידי המתיישבים עלתה כתגובה לאיום שהציבו ארגוני הסביבה בתקופה בה נערך המחקר, אך לדעתי זו אינה התמונה המלאה. מניתוח הראיונות, התצפיות והטקסטים מצטייר החיבור של המתיישבים בין אדמה לטבע כחיבור אורגני ומלא, גם אם הוא בלט והתחדד יותר על רקע המאבק. תפיסת שימור הטבע של המתיישבים מורכבת בעיקר מהתערבות בטבע: סימון הטבע על ידי טיול בו, יצירת טבע על ידי נטיעת עצים והשתלבות בטבע על ידי הפרקטיקה המרכזית – התיישבות. המתיישבים אינם טוענים שהשמירה על הטבע בדרך של הימנעות אינה חשובה כלל, אלא שהאדם קודם לטבע ושהתערבות והשתלבות בטבע הן רצויות ומשולבות מרכיבים מוסריים ורוחניים היוצרים אדם וקהילה ערכיים יותר.

29 בניגוד לגישות המשייכות את אנשי גוש אמונים לחברות מסורתיות או פרה-מודרניות (פישר, 2007; Aran, 1986), או גישות הרואות באנשי ארגוני הסביבה תוצר של הלכי רוח פוסט-מודרניים וחלק מתנועות חברתיות חדשות (רם, 2005; Gibson, 2009).

את פרשנותם של אנשי ארגוני הסביבה לטבע, לפחות כפי שבאה לידי ביטוי בדיון על מרשם, אפשר לאפיין באמצעות מטפורת השורש סביבה. פרשנות זו מושתתת על תפיסה מדעית ועל סקרים מדעיים שניתחו את השטח ואת הטבע. בכך היא מאמצת ממדים מדעיים-אוניברסליים אגב סטריליזציה של הטבע וניתוקו מסוגיות חברתיות ופוליטיות. בניגוד להתערבות של המתיישבים, אנשי ארגוני הסביבה מקדמים את שמירת הטבע על ידי הימנעות וניסיון לשמור על הטבע פראי ובלתי נגוע. הם מתנגדים בעיקר לפרקטיקת ההתיישבות, שבה הם רואים את הפגיעה המרכזית בסביבה וביטוי לניכור מהטבע נוסח העולם המודרני-קפיטליסטי, המקדש פיתוח על פני שימור. ההתיישבות מנוגדת לדעתם גם לציונות החדשה שהם מנסים לקדם על פני האתוס הציוני הישן, של המתיישבים, שאינו רלוונטי עוד בעיניהם. הבחנה דומה עושה דה-שליט (De-Shalit, 1996) כשהוא מנתח את מקורותיה ההיסטוריים של התנועה הסביבתית ומבדיל בין כפריות (ruralism) לסביבתנות (environmentalism). כפריות מאופיינת בהאדרה רומנטית של הטבע והחיים בו ומשויכת לאידיאולוגיה פוליטית שמרנית וימנית, ואילו סביבתנות מבוססת על תפיסה רציונלית ומדעית שאינה שוללת חיים אורבניים ומנסה לשלב שימור בצד פיתוח. על פניו, נראה שאפשר לשייך את המתיישבים לגישת הכפריות ואת אנשי ארגוני הסביבה לגישת הסביבתנות, אך על פי ניתוח פעולתם, כתיבתם והתנגדותיהם של ארגוני הסביבה במאבק על מרשם, נדמה שתפיסתם אינה מתיישבת עם קיימות ופיתוח בר קיימא אלא עם הימנעות ושימור. נדמה אפוא שהביקורת שהעלו חוקרים ופעילי סביבה לאחר המאבק על כביש חוצה ישראל, על כך שהארגונים הירוקים השתמשו במושגי הגישה הקלאסית והמדעית במקום בטיעונים חברתיים-מוסריים, עדיין תקפה.

מלבד עצם העמידה על הפערים בפרשנות לטבע ולהתיישבות, ברצוני לטעון שאפשר להבין דרכם את המאבק על הגדרת הלאומיות והחברה בישראל, את תפיסת העבר של המדינה, ומעל לכול את הוויכוח על הדרך הפוליטית, האידיאולוגית והמעשית להגשמת החזון העתידי בישראל. לפחות במקרה של מרשם, אלה הרואים את הטבע כאדמה רואים בתפיסתו ובכיבושו פעולות הכרחיות לשימור חוסנה של מדינת ישראל כמדינת הלאום היהודי ולהמשך קיומה במרחב. לעומתם, אלה המפרשים את הטבע כסביבה טוענים שיש למצוא פתרונות חדשים להמשך קיומה של המדינה במרחב. ואף על פי כן, שתי הקבוצות יונקות ממסד לאומי אחד; שתיהן יוצאות מתוך האידיאולוגיה הלאומית היהודית, אך כל קבוצה נוסכת פרשנות שונה במושג ציונות. ההצטופפות תחת מטריית הציונות מאפשרת לשתי הקבוצות להישאר בתחום ההסכמה הציבורית. המתיישבים משתמשים בציונות כדי לסמן עצמם כממשיכי דרכם של החלוצים, וארגוני הסביבה יוצקים לתפיסה הציונית פרשנות שמאפשרת להם להתנגד לפעולות המזוהות עם הציונות הקלאסית ועדיין להישאר בגבולות הקונצנזוס הלאומי.

ארו צפדיה (2010, עמ' 350) מנתק את ארגוני הסביבה מההיגיון האתנו-לאומי כשהוא כורך יחד את פעילי הסביבה ואת מקדמי הניאו-ליברליזם מאחר ששניהם "שואבים השראה מזירות פעולה ומשיחים גלובליים, ולא אתנו לאומיים". אורי רם (2005) מרחיק לכת וטוען שניצבים כאן שני כוחות מנוגדים: הפוסט-ציונים, המושפעים מהגלובליזציה, שעמם אפשר למנות את ארגוני הסביבה כתנועות חברתיות חדשות, אל מול הניאו-ציונים, הלוקליים והאתנו-לאומיים, שאליהם אפשר לשייך את המתיישבים. ואכן, בעיני רוב המתיישבים ומקצת מאנשי מוסדות המדינה, אנשי ארגוני הסביבה נתפסים כמתנגדים להיגיון האתנו-

לאומי ולתפיסה שצריך לשבת בטבע כדי שאחרים לא ישבו בו. יש שרואים באנשי ארגוני הסביבה תימהונים במקרה הטוב וסכנה למדינה ולהתפתחותה במקרה הגרוע. אך הביקורת של אנשי ארגוני הסביבה על ההתיישבות החדשה אינה נוגעת כלל בסוגיות הקולוניאליזם המופיעות בדיון הביקורתי על ההתיישבות (פלד ושפיר, 2005; Yiftachel, 1996) ואינה מערערת על חשיבותה של ההתיישבות בעבר, אלא רק על נחיצותה היום. כמו שטענו גם חוקרים אחרים, ארגוני הסביבה מחזיקים ומחזקים את התפיסה האתנו-לאומית (רבינוביץ', 2006; שדה, 2010). לפיכך, הוויכוח בין שתי הקבוצות, לפחות במקרה של מרשם, נשאר במסגרת הדיון הלגיטימי במערכת הפוליטית הישראלית; זהו אינו מאבק בין פוסט-ציונים לניאו-ציונים, אלא מאבק פוליטי מורכב בתוך הקונצנזוס הלאומי-ציוני. שתי הקבוצות, ויהא צבען הרשמי כתום או ירוק, עדיין צבועות בכחול-לבן.

ההתמקדות במאבק על ההתיישבות במרשם מאפשרת לנו להתמקד בהתיישבות היהודית החדשה בתוך גבולות הקו הירוק ובמסגרת הספר הפנימי והמוגבל. אך היא מאפשרת גם להוסיף למושג הספר, על כל המשמעויות הלאומיות, המיליטריסטיות והתרבותיות שלו, גם משמעות סביבתית שחשיבותה גדלה לנוכח פינויים וחילופי שטחים אפשריים בעתיד.

סיכום: אחרי הדחפורים

ב-1 ביולי 2009 ניתנה פסיקת בג"ץ בדבר הקמתו של היישוב מרשם. הייתה זו התחנה האחרונה במאבקם הציבורי של החברה להגנת הטבע וגופים ירוקים אחרים נגד הקמת היישוב. מוסה פלד, ראש מנהלת מזרח לכיש, לא היה זקוק ליותר מזה. כעבור כמה ימים עלו הדחפורים לשטח המיועד והחלו ליישר אותו. המאבק הוכרע.

מאמר זה ניסה להראות שבעזרת ניתוח פרשנותן לטבע של קבוצות שונות אפשר לחלץ את התפיסות ואת הנחות היסוד שמנחות אותן בחיי היומיום ובפרקטיקות שהן מפעילות במרחב הציבורי. השימוש במטפורת שורש כמודל לבחינת פרשנותן לטבע של שתי הקבוצות שהיו מעורבות במאבק על מרשם, הסביבה אל מול האדמה, מאפשר להראות תמונה מלאה ומורכבת של השקפת עולמן.

המאמר מציע דרך נוספת להתבונן במאבקים ציבוריים בכלל ובמאבקים סביבתיים בפרט. התמקדותו במאבקים סביבתיים סביב סוגיות של התיישבות והפרשנויות שניתנות לה מציעה מבט חדש על נרטיב ההתיישבות ועל מקומו בחברה הישראלית העכשווית. המאמר נושא תרומה גם לגוף הידע המחקרי המתפתח על התנועה הסביבתית ועל ארגוני הסביבה ומצביע על הפערים שבין שיח של הגנת הסביבה ובין פרקטיקות שננקטות בפועל.

לסיום עולה השאלה האם אפשר בכלל לקיים ארגון סביבתי בישראל שנשען על מטפורות טבע נטולות היגיון אתנו-לאומי. במילים אחרות, האם קיימות ולאומיות יכולות לדור בכפיפה אחת וליצור משמעויות חדשות, או שמא מדובר בחיבור שנידון מראש לכישלון. תשובה לשאלה זו מצריכה מחקר רחב ומקיף יותר, שבין השאר יצטרך לכלול ניתוח של הפרשנות לטבע.

מקורות

- אלתרמן, ר' (1999). בין הפרטה להמשך הבעלות הלאומית: מדיניות קרקע עתידית לישראל. ירושלים: מכון פלוסיהימר למחקרי מדיניות.
- ארן, ג' וגורביץ', ז' (1991). על המקום: אנתרופולוגיה ישראלית. אלפיים, 4, 9-44.
- בירן, ש' (2000). ברמעה יקצורו: אדמה ישנה, קניין חדש. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בן אליעזר, א' (1999). האם מתהווה חברה אזרחית בישראל? פוליטיקה וזהות בעמותות החדשות. סוציולוגיה ישראלית, (1), 51-98.
- בן דוד, א' (2010). איומים בתחום התכנון והבנייה בשמירה על השטחים הפתוחים בישראל – נייר עמדה. תל אביב: החברה להגנת הטבע.
- ברכה, ע' (2008). פרקטיקה מעשית של צדק סביבתי. מעשי משפט, א, 179-189.
- דה-שליט, א' (2004). אדום-ירוק: דמוקרטיה, צדק ואיכות הסביבה. תל אביב: בבל ומרכז השל.
- האן, א' (2008). הציונות הירוקה – ציונות 2008. מכון דש"א. אוחזר מתוך www.deshe.org.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/GreenZionism.pdf
- (2009). בין הרצוי למצוי: יחס רשויות המדינה לשמירה על השטחים הפתוחים. מקרקעין, (1), 56-68.
- זיו, נ' ושמיר, ר' (2003). בנה ביתך: פוליטיקה גדולה ופוליטיקה קטנה במאבק נגד האפליה בקרקע. בתוך י' שנהב (עורך), אדמה, מרחב, בית (עמ' 84-113). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- חזן, ח' (1988). שכונת שיקום כקהילה: ניתוח אנתרופולוגי מנקודת הראות של העולם החברתי. מגמות, לא(3-4), 286-298.
- טל, א' (2006). הסביבה בישראל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- טלשיר, ג' (2006). דבר אל העצים והאבנים: מנגנוני השתקה של השיח הסביבתי. בתוך ח' הרצוג וכו' להד (עורכות), יודעים ושותקים: מנגנוני השתקה והכחשה בחברה הישראלית (עמ' 145-176). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- יסעור, י' (1990). תחום המושב. תל אביב: רמות.
- לאטור, ב' (2005). מעולם לא היינו מודרנים. תיאוריה וביקורת, 26, 43-74.
- מוריס-רייך, ע' (2010). חיים בדו-מימד: היסטוריה תרבותית של "שטח". תיאוריה וביקורת, 36, 35-59.
- מיטשל, ר' (2002). נוף קדוש. תל אביב: רסלינג.
- סופר, א' (2010). החקלאות: אבן יסוד בביטחונה של ישראל חדשה. חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה.
- עברי-דראל, י' (2008, 6 באפריל). ירוקים וכתומים במאבק על יישובי חבל לכיש. *Ynet*. אוחזר מתוך www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3528057,00.html
- פוקו, מ' (2009). ביטחון, טריטוריה, אוכלוסייה: קורס בקולד' דה פרנס. תיאוריה וביקורת, 35, 87-109.
- פז-ישעיהו, א' וגורני, י' (2006). הישג היסטורי בתמורותיו: ההתיישבות הקיבוצית והמושבתית 1910-1990. שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן גוריון.
- פייגה, מ' (2003). שתי מפות לגדה. ירושלים: מאגנס.

- (2007). עדר של חתולים: "שלום עכשיו" בין מודרניות, לאומיות וגלובליזציה. בתוך ח' הרצוג, ט' כוכבי וש' צלניקר (עורכים), דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל (עמ' 394-420). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- פישר, ש' (2007). הפרדיגמה הפונדמנטליסטית ומה שמעבר לה: חקר הציונות הדתית הרדיקלית בשלושת העשורים האחרונים של המאה העשרים. תיאוריה וביקורת, 31, 283-295. פלד, י' ושפיר, ג' (2005). מיהו ישראלי. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- צפדיה, א' (2010). מליטריזם ומרחב בישראל. סוציולוגיה ישראלית, יא(2), 337-363. קדר, א' ויפתחאל, א' (2000). הקרקעות החקלאיות בישראל לקראת סוף האלף: היבטים היסטוריים, משפטיים וחברתיים. בתוך מ' מאוטנר (עורך), צדק חלוקתי בישראל (עמ' 149-201). תל אביב: רמות.
- קימרלינג, ב' (2004). מהגרים, מתיישבים, ילידים. תל אביב: עם עובד.
- קליין-זאבי, נ' (2004). הקמת היישוב "מיכל" בגלבוץ: עמדות הגורמים המעורבים – מסמך רקע לדיון. ירושלים: מרכז המידע והמחקר של הכנסת.
- קפלן, מ' וזלוצקי, מ' (2006). מתודולוגיה להערכת רגישות וערכיות שטחים פתוחים. ירושלים: אגף השטחים הפתוחים, רשות הטבע והגנים.
- רבינוביץ', ד' (2006). כת הטבע ודה-פוליטיזציה של איכות הסביבה: המקרה של כביש חוצה ישראל. בתוך ח' הרצוג וכ' להד (עורכות), יודעים ושותקים: מגננוני השתקה והכחשה בחברה הישראלית (עמ' 133-144). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- (2009). הנה זה בא: כיצד נשרוד את שינוי האקלים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- רבינוביץ', ד' וורדי, א' (2010). כוחות מניעים: תאגידי גדל"ן, תשתיות אורחיות והפרטת נחלת הכלל: המקרה של כביש חוצה ישראל. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- רונין, ר' (2009). אחרי שייסרו את ההתיישבות בשוטים, עכשיו רוצים לייסר אותה בעקרבים. קרקע, 67, 34-42.
- רם, א' (2005). הגלובליזציה של ישראל: מקוורלד בתל אביב, ג'יהאד בירושלים. תל אביב: רסלינג.
- (2006). הזמן של ה'פוסט': לאומיות והפוליטיקה של הידע בישראל. תל אביב: רסלינג.
- שגיא, י' (2007). השטחים הפתוחים: בסיס לשמירה על דמותה של הארץ. השטחים הפתוחים בישראל. אוחר מתוך www.ios.org.il/site/pubPage.asp?id=44
- (2008). שמירה על שטחים פתוחים – השלב הבא: ניהול המקרקעין כמוצר ציבורי. מקרקעין, ג, 68-81.
- שדה, ש' (2010). ירוק-עד (כאן): ארגוני הסביבה ופרויקט גדר ההפרדה. תיאוריה וביקורת, 37, 184-211.
- שוורץ, א' (2001). פרדיגמות משתנות בחינוך הסביבתי הישראלי. בתוך ג' בנשטיין (עורך), מקום למחשבה: מקראה בחשיבה והגות סביבתית בת-זמננו (עמ' 5-13). תל אביב: החברה להגנת הטבע.
- שטרן, א' (2001). מרחבים ביוספריים: בין אדם לסביבה. פנים, 21, 4-19.
- שליין, א' ופיטלסון, ע' (1996). מדיניות השמירה על קרקע חקלאית: התהוותה, מיסודה וערעורה. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

- שנהב, י' (2003). הפוליטיקה של המרחב בישראל. בתוך י' שנהב (עורך), ארמה, מרחב, בית (עמ' 7-18). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- Appadurai, A. (1996). Sovereignty without territoriality: Notes for a postnational geography. In P. Yaeger (Ed.), *The geography of identity* (pp. 40–58). Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Aran, G. (1986). From religious Zionism to Zionist religion: The roots of Gush Emunim. *Studies in Contemporary Jewry*, 2, 116–143.
- Beck, U. (2010). Climate for change, or how to create a green modernity? *Theory, Culture & Society*, 27(2/3), 254–266.
- Ben-David, O. (1997). Tiyul (hike) as an act of consecration of space. In E. Ben-Ari & Y. Bilu (Eds.), *Grasping land: Space and place in contemporary Israeli discourse and experience* (pp. 130–143). Albany: State University of New York Press.
- Benstein, J. (2004). *Place and the other—the place of the other: Contested narratives in environmental activism among Jews and Palestinians in Israel*. Ph.D. Dissertation. Jerusalem: The Hebrew University.
- Berghoefter, U., Rozzi, R. & Jax, K. (2010). Many eyes on nature: Diverse perspectives in the Cape Horn Biosphere Reserve and their relevance for conservation. *Ecology and Society*, 15(1), 18.
- Bird-David, N. (1990). The giving environment: Another perspective on the economic system of gatherer-hunters. *Current Anthropology*, 31(2), 189–196.
- Castells, M. (1997). *The power of identity*. Oxford: Blackwell.
- De-Shalit, A. (1996). Ruralism or environmentalism? *Environmental Values*, 5, 47–58.
- (2000). *The environment: Between theory and practice*. Oxford: Oxford University Press.
- Descola, P. & Pálsson, G. (1996). *Nature and society, anthropological perspectives*. London: Routledge.
- Douglas, M. (1966). *Purity and danger: An analysis of concepts of pollution and taboo*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Dove, M. (2006). Indigenous people and environmental politics. *Annual Review of Anthropology*, 35, 191–208.
- Dove, M. & Carpenter, C. (Eds.) (2008). *Environmental anthropology: An historical reader*. Boston: Blackwell.
- Escobar, A. (1998). Whose knowledge, whose nature? Biodiversity conservation and social movement's political ecology. *Journal of Political Ecology*, 5, 53–82.
- Feitelson, E. (1999). Social norms, rationals and policies: Reframing farmland protection in Israel. *Journal of Rural Studies*, 15, 431–446.
- Gibson, J. (2009). *A reenchanting world: The quest for a new kinship with nature*. New York: Metropolitan Books.

- Giddens, A. (2009). *The politics of climate change*. Cambridge: Polity Press.
- Goodland, R. (1995). The concept of environmental sustainability. *Annual Review of Ecological Systems*, 26, 1–24.
- Hananel, R. (2010). Zionism and agricultural land: National narratives, environmental objectives, and land policy in Israel. *Land Use Policy*, 27(4), 1160–1170.
- Holt, F. (2005). The Catch-22 of conservation: Indigenous peoples, biologists, and cultural change. *Human Ecology*, 33(2), 199–215.
- Kimmerling, B. (1983). *Zionism and territory: The socioterritorial dimensions of Zionist politics*. Berkeley: University of California Press.
- (1984). Between the primordial and civil definitions of the collective identity: The state of Israel or Eretz Israel. In E. Cohen, M. Lissak & U. Almagor (Eds.), *Comparative social dynamics: Essays in honor of Shmuel Eisenstadt* (pp. 262–283). Boulder, CO: Westview Press.
- Kottak, C. (1999). The new ecological anthropology. *American Anthropologist*, 101(1), 23–35.
- Latour, B. (2004). *Politics of nature*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Little, P. E. (1999). Environments and environmentalisms in anthropological research: Facing a new millennium. *Annual Review of Anthropology*, 28, 253–284.
- Lévi-Strauss, C. (1966). *The savage mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nelson, R. (2004). Environmental religion: A theological critique. *Case Western Law Review*, 55(1), 51–80.
- Nelson, J. & Hossack, L. (Eds.) (2003). *Indigenous peoples and protected areas in Africa*. Moreton-in-Marsh, UK: Forest Peoples Programme.
- Nichols, K. (2009). From climate justice to green business: A Rhode Island case study of current trends in the environmental movement. *Brown University Center for Environmental Studies*. Retrieved from <http://envstudies.brown.edu/theses/kellynicholsthesis.pdf>
- Orlove, B. (1980). Ecological anthropology. *Annual Reviews in Anthropology*, 9, 235–273.
- Ortner, S. (1973). On key symbols. *American Anthropologist*, 77, 1338–1346.
- (1974). Is female to male as nature is to culture? In M. Rosaldo & L. Lamphere, (Eds.), *Woman, culture, and society* (pp. 67–88). Stanford: Stanford University Press.
- Rabinowitz, D. (1992). An acre is an acre is an acre? Differentiated attitudes to social space and territory on the Jewish-Arab urban frontier in Israel. *Urban Anthropology*, 21(1), 67–89.
- (1997). *Overlooking Nazareth: The ethnography of exclusion in Galilee*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Rappaport, R. (1977). Maladaptation in social systems. In J. Friedman & M. Rowlands (Eds.), *The evolution of social systems* (pp. 49–71). London: London University.
- Shafir, G. (1984). Changing nationalism and Israel's "open frontier" on the West Bank. *Theory and Society*, 13(6), 803–827.
- (1995). *Immigrants and nationalists: Ethnic conflict and accommodation in Catalonia, the Basque Country, Latvia, and Estonia*. New York: State University of New York Press.
- Strathern, M. (1980). No nature, no culture: The Hagen case. In C. MacCormack & M. Strathern (Eds.), *Nature, culture and gender* (pp. 174–222). Cambridge: Cambridge University Press.
- Townsend, P. (2009). *Environmental anthropology: From pigs to policies*. Long Grove: Waveland Press.
- Turner, V. (1974). *Dramas, fields and metaphors: Symbolic action in human society*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Shokeid, M. (1985). *The dual heritage: Immigrants from the Atlas mountains in an Israeli village*. New Brunswick, NJ: Transaction.
- West, P., Igoe, J. & Brockington, D. (2006). Parks and peoples: The social impact of protected areas. *Annual Reviews in Anthropology*, 35, 251–277.
- Yiftachel, O. (1996). The internal frontier: Territorial control and ethnic relations in Israel. *Regional Studies*, 30(5), 493–508.